

Den ursprungliga kapital- ackumuleringen på svensk botten?

En pilotstudie om gränser i skog och mark 1600–1900

ERIK HALLBERG

Göteborgs universitet

LARS NYSTRÖM

Göteborgs universitet

I denna pilotstudie görs ett försök att utifrån lantmäteriakter greppa landets utmarksskiften 1600–1900. Undersökningen visar hur fastighetsbildningen på utmarkerna genom hela den tidigmoderna och moderna epoken fungerat som motor i landets ekonomiska modernisering: under bergsbrukets tillväxt i östra och centrala Sverige på 1600- och 1700-talen; under jordbrukets expansion i det agrara väst efter 1750; samt under framväxten av timmerekonomin i norra Sverige under andra hälften av 1800-talet.

Inledning

Tacitus skrev för omkring 1 900 år sedan om de germanska stammarna: "Avskilt och otillgängligt bryter de bygd, var helst en källa, ett fält, ett hult vunnit deras tycke."¹ Måhända är detta en romares romantiska beskrivning av ett pågående landnam i en fjärran vildmark. Men ännu i Hälsingelagen från tidigt 1300-tal tecknas markerna bortom bygden som ett *terra nullius*, öppna för envar att ta i besittning.² Också i södra Sverige förblev skog och mark i viktiga avseenden länge en gemensam resurs. Medan åker och äng förvaltades som privat egendom inom ramen för

Artikeln har granskats av två externa lektörer enligt modellen *double blind peer review*.

Arbetet har möjliggjorts genom anslag från Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien, H14-0138-HIS

1. Tacitus, *Germania* (Göteborg 2016) i översättning av N.E. Hammarstedt s. 30.

2. Åke Holmbäck & Elias Wessén, *Svenska landskapslagar: Tolkade och förklarade för nutidens svenskar* (Stockholm 1979) s. 377 (Bylagsbalken, flock XV).

Fil. dr Erik Hallberg är forskare vid Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet. Han forskar om demografi och jordbruk i det tidigmoderna och moderna Sverige.

E-post: erik.hallberg@history.gu.se

Docent Lars Nyström är lektor vid Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet. Hans forskning handlar om svensk landsbygdshistoria under främst 1800- och 1900-talen.

E-post: lars.nystrom@history.gu.se

teg- och bysystem, saknade utmarkerna som skilde byar och gårdar åt långt fram i tiden enskilda ägare.

Inom agrarhistorien benämns dessa områden allmänningar. De kunde vara begränsade i rummet så att de förvaltades av bönderna i en by. Men ofta omfattade de större områden: då låg allmänningen som ett hav av gemensam mark mellan byar och gårdar. Var en bys anspråk började och slutade blev en fråga om hävd och sedvanerätt. Hur många djur man kunde släppa ut på bete, hur långt bort från byn de kunde röra sig, vilka möjligheter man hade att bryta ny åker – dylika frågor avgjordes under en spänd politisk och ekologisk balanssituation som forskningen bara urskilt konturerna av. Situationen komplicerades dessutom av att kronan från medeltiden och framåt gjorde egna anspråk på marken.

Hur gick det till när dessa allmänningar förvandlades till privat egendom? När drogs gränserna? Av vem? Som kommer att framgå av det följande innefattar utmarkens förvaltning en hel mosaik av frågeställningar som till stora delar är utforskade. Följande områden framstår som angelägna att studera: För det första, hur reglerades tillträdet till utmarken före de stora skiftesreformerna? För det andra, när och under vilka lagrum skiftades utmarken i olika delar av landet? För det tredje, vilka var de historiska drivkrafterna bakom skiftena? Vilka effekter fick de?

Detta är grundläggande frågor som till stora delar ignoreras av svenska historiker. Det gör att i första hand en kartläggning av mönstret för utmarksskiftet framstår som nödvändigt.

Syftet med denna undersökning är att skapa geografisk och kronologisk överblick över svenska utmarksskiftet från 1600-talet och framåt. Studien tar sin utgångspunkt i de tiotusentals kartor över gårdar och byar som finns bevarade i lantmäteriets arkiv. Fram träder ett regionalt mönster som inte tidigare uppmärksammats i forskningen och som öppnar för en djupare förståelse av utmarkernas roll i Sveriges modernisering.

Inne och ute i forskningsläget

Skiftesreformerna under 1700- och 1800-talen intar på flera sätt en central ställning i svenskt historiemedvetande. Reformerna har setts som milstolpe i landets ekonomiska och sociala omvälvning, men har även getts en vidare kulturhistorisk innebörd. Upplösningen av bygemenskapen framstår som själva kvintessensen av den individualiseringsprocess

som ansetts känneteckna det moderna samhällets framväxt.³ I ett snävare markhistoriskt perspektiv ingår skiftena samtidigt i en större övergång mot privata ägande- och förvaltningsformer, där enskilda markägares rättigheter definierades och stärktes på bekostnad av andra.⁴

Som bland andra John Chapman påpekat utifrån den engelska *enclosure*-rörelsen innefattade skiftesförloppet två sammanlänkade processer: 1) Upplösningen av by- och tegsystemet (*open fields* med brittisk terminologi) det vill säga skiftet på inägorna. 2) Privatiseringen av allmänningsarna (*commons* med brittisk terminologi) det vill säga skiftet på utmarken.⁵ En utgångspunkt för denna studie är att svensk forskning främst uppmärksammat den första processen, inägoskiftet. Hur allmänningsarna delades upp har behandlats i mindre utsträckning.

Inriktningen mot inägorna grundades av pionjärer som Eli F. Heckscher, Alf Åberg och Sven Dahl och kan följas över flera forskargenerationer.⁶ Vår förståelse av storskiftet (1747–1827) bygger till stor del på Birgitta Olais undersökning av Ekebyborna i Östergötland, en studie som begränsar sig till åker och äng.⁷ Vår bild av reformernas geografiska kronologi bygger på Staffan Helmfrids studier av tidpunkten för skiftandet av inägorna.⁸

Slagsidan mot inägorna har lett till fokus på de senare reformerna såsom enskifte 1803–1827 och laga skifte 1827. Storskiftet har närmast betraktats som en halvmesyr, detta då det till skillnad från senare reformer inte bröt upp by- och tegsystemet och samlade bondens mark i ett

3. Se Ronny Pettersson, *Ett reformverk under omprövning: Skifteslagstiftningens förändringar under första hälften av 1800-talet* (Stockholm 2013) s. 121–130.

4. Se t.ex. Christer Winberg, *Grenverket: Studier rörande jord, släktskapssystem och ståndsprivilegier* (Stockholm 1985); Christer Winberg, "En annan väg till det moderna svenska samhället: Den svenska bondeklassens uppryckning", *Folkets historia* 24:2 (1996) s. 2–17; Maria Ågren, *Att hävda sin rätt: Synen på jordägandet i 1600-talets Sverige, speglad i institutet urminnes hävd* (Stockholm 1997).

5. Roger J.P. Kain, John Chapman & Richard R. Oliver, *The enclosure maps of England and Wales 1595–1918* (Cambridge 2004) s. 3.

6. Eli F. Heckscher, *Svenskt arbete och liv: Från medeltiden till nutiden* (Stockholm 1969) s. 173–180; Alf Åberg, *När byarna sprängdes* (Stockholm 1953); Sven Dahl, "Storskiftets och enskiftets genomförande i Skåne: Tabeller och kartor", *Scandia* 14:1 (1941) s. 86–97.

7. Birgitta Olai, *Storskiftet i Ekebyborna: Svensk jordbruksutveckling avspeglad i en östgöta-socken* (Uppsala 1983). Se även Birgitta Olai, "...till vinnande af ett redigt storskifte: En komparativ studie av storskiftet i fem härader" (Uppsala 1987) särskilt s. 57–58.

8. Staffan Helmfrid, "The Storskifte, Enskifte and Laga Skifte in Sweden: General Features", *Geografiska Annaler* 43:1–2 (1961) s. 114–129. Kartorna återges även i Carl-Johan Gadd, *Det svenska jordbrukets historia, bd 3, den agrara revolutionen: 1700–1870* (Stockholm 2000) s. 280, 300.

ägostycke, avskilt från grannarna, utan tvärtom byggde på en bevarad bystruktur, även om tegarna genom reformen blev färre och större. Enligt Helmfrid var storskiftet ”av relativt liten geografisk eller ekonomisk betydelse”. Dess främsta effekt var ”spridningen av nya idéer som förbättrade bönderna för vidare reformer”.⁹ Frågan om storskiftets effekter på utmarkerna har i detta sammanhang inte berörts.

Också inom den långa svenska traditionen av lokalhistoriska studier om agrara revolutionen ligger fokus på inägor. Det gäller Patrick Svenssons respektive Henrik Svenssons undersökningar om Skåne¹⁰; Ronny Petterssons och Pablo Wiking Farias om Halland¹¹; Christer Winbergs och Carl-Johan Gadds om Västergötland¹²; Folke Karlssons om Småland¹³; Göran Hoppes och John Langtons om Östergötland¹⁴; Kent Sivessons och Marja Eriksons om Mälardalen¹⁵.

I Carl-Johan Gadds band i *Det svenska jordbrukets historia* finns en bredare ansats. Med utgångspunkt i Staffan Granérs forskning från Värmland, se nedan, uppmärksammas tidiga skogsskiften som ett förstadium till de senare reformerna. Samtidigt tvingas författaren konstatera att ”ganska lite är utforskat kring skiften av skog före 1700-talets mitt”.¹⁶ Också avvittringarna, där gränsen mellan böndernas respektive statens mark stakades ut över Norrlands skogsvidder under 1700- och

9. Helmfrid (1961) s. 121 (vår översättning). Olai (1983) s. 224 instämmer: ”De flesta förändringar skedde onekligen efter storskiftet. Helmfrids spekulationer om att storskiftet mera borde betraktas som en psykologisk reform som skiftade sinnesförfattningen i högre grad än jorden, har visst fog för sig.”

10. Patrick Svensson, *Agrara entreprenörer: Böndernas roll i omvandlingen av jordbruket i Skåne 1800–1870* (Lund 2001); Henrik Svensson, *Öppna och slutna rum – enskiftet och de utsattas geografi: Husmän, bönder och gods på den skånska landsbygden under 1800-talets första hälft* (Lund, 2005).

11. Ronny Pettersson, *Laga skifte i Hallands län 1827–1876: Förändring mellan regeltvång och handlingsfrihet* (Stockholm 1983); Pablo Wiking-Faria, *Freden, friköpen och järnplogarna: Drivkrafter och förändringsprocesser under den agrara revolutionen i Halland 1700–1900* (Göteborg, 2009).

12. Christer Winberg, *Folkökning och proletarisering: Kring den sociala strukturomvandlingen på Sveriges landsbygd under den agrara revolutionen* (Göteborg 1975); Carl-Johan Gadd, *Järn och potatis: Jordbruk, teknik och social omvandling i Skaraborgs län 1750–1860* (Göteborg 1983).

13. Folke Karlsson, *Mark och människor: Befolkning och försörjningsresurser i västra Småland 1800–1850* (Göteborg 1976).

14. Göran Hoppe & John Langton, *Peasantry to capitalism: Western Östergötland in the nineteenth century* (Cambridge 1994).

15. Kent Sivesand, *Skifte och befolkning: Skiftenas inverkan på byar och befolkning i Mälardalen* (Uppsala 1979); Marja Erikson, *Krediter i lust och nöd: Skattebönder i Torstuna härad, Västmanlands län, 1770–1870* (Uppsala 2018).

16. Gadd (2000) s. 270–72, citat s. 271.

1800-talen, berörs i framställningen.¹⁷ Även i detta arbete vilar dock huvudfokus tungt på inägorna.

Mönstret är på ett plan förvånande. Om vi bortser från Skånes bördiga slättland har Sverige aldrig varit någon framstående åkernation. Bondeekonomin har byggt på en kombination av näringsfång, där resurserna från utmarkerna varit strategiska. Skogs- och bergsbruk har sedan medeltiden burit upp svensk export. Samtidigt har landets klimat tvingat bönderna att avsätta betydande resurser på att generera eller magasinera värme. Virke, ved, torv och ull har i allt väsentligt hämtats från utmarken.

Så hur blev allmänningarna privat egendom? Om vi bortser från frågan om avvittringarna i norr är det moderna forskningsläget begränsat till två större arbeten: Staffan Granérs om Fryksbygden i Värmland och Erik Hallbergs om Dalbosläätten i Dalsland.¹⁸ Trots att det geografiska avståndet mellan områdena är begränsat ger undersökningarna närmast diametralt motsatta bilder av förloppet. I Granérs Värmland skiftades skogen under 1600- och tidigt 1700-tal på böndernas initiativ. I Hallbergs Dalsland startade skiftet hundra år senare. Här var bönderna bittra motståndare till reformen. Vi kommer snart få anledningar att återkomma till dessa båda arbeten.

Allmänningen som historiskt problem

Medan svensk skiftesforskning vilat tungt i inägorna har allmänningen inom internationell forskning bildat underlag för flera inflytelserika skolbildningar. I sin klassiska essä *The Tragedy of the Commons* från 1968 använde Garrett Hardin exemplet med överexploatering av betesresurser för att sätta fingret på vad han såg som allmänningens grundläggande problem.¹⁹ Så länge resurser är tillgängliga för alla hotar enligt Hardin rovdrift. Någon kommer hugga ned det sista trädet, fiska upp den sista fisken och så vidare. Hardins lösning är privatisering, kort sagt att skifta. Essän har fått betydelse utöver det konkreta fall som beskrivs. Så bildar den en av utgångspunkterna för institutionell teori inom samhällsvetenskapen.

17. Gadd (2000) s. 303–304.

18. Staffan Granér, *Samhåvd och rågång: Om egendomsrelationer, ägoskiftet och marknadsintegration i en värmländsk skogsbygd 1630–1750* (Göteborg 2002); Erik Hallberg, *Havrefolket: Studier i befolknings- och marknadsutveckling på Dalbosläätten 1770–1930* (Göteborg 2013).

19. Garrett Hardin, "The tragedy of the commons", *Science* 162:3859 (1968) s. 1 243–1 248.

Men Harding har också fått mothugg. I *Governing the Commons* beskriver Elinor Ostrom hur många lokalsamhällen mött hoten om överexploatering genom att utveckla en lokal styrförmåga över gemensamma resurser.²⁰ Kännetecknande för sådana institutioner är dels en hög nivå av socialt kapital bland användarna, så att konflikter kan hanteras och perspektiv förenas, dels en djupgående kunskap om de naturresurser som förvaltas. Diskussionen har sedermera breddats. Allmänningen som teoretisk modell är central i förhållande till planetens ödesfrågor rörande naturresurser och klimat, i diskussionen om vem som äger Internet, eller om vårt kulturarv som gemensam resurs.²¹

Från allmänningen utgår också en forskningstradition om de sociala och ekonomiska krafterna under den agrara och industriella revolutionen. För Karl Marx utgjorde privatiseringen av allmänningarna den ursprungliga kapitalackumuleringen. Utgångspunkten för analysen var den engelska *enclosure*-rörelsen. En grundtanke var hur människor som tidigare klarat sig genom att ha sina djur betandes på allmänningen förlorade denna rätt och i stället tvingades till lönearbete. Utmarksskiftena kopplas i denna tradition till kapitalismens framväxt.²²

En av Marx inspirationskällor var Thomas Mores *Utopia* från 1516. Här beskrevs processen som att "får slukade människor" när människor stängdes ute från allmänningar som inhägnats till fårbeten för att trygga textilindustrins råvarubehov.²³ Perspektivet är levande också i nutida marxistisk tradition.²⁴ David Harvey definierar den ursprungliga kapitalackumuleringen som "att ta mark, det vill säga att skifta och inhägna den, driva bort invånarna för att skapa ett landlöst

20. Elinor Ostrom, *Governing the commons: The evolution of institutions for collective action* (Cambridge 1990).

21. Några ingångar är: Paul C. Stern, "Design principles for global commons: Natural resources and emerging technologies", *International Journal of the Commons* 5:2 (2011) s. 213–232; Charlotte Hess & Elinor Ostrom, (red.), *Understanding knowledge as a commons: From theory to practice* (Cambridge 2007); Bertacchini, Enrico Erardo (red.), *Cultural commons: A new perspective on the production and evolution of cultures* (Cheltenham 2012).

22. Karl Marx, *Kapitalet: Kritik av den politiska ekonomin: Första boken: Kapitalets produktionsprocess* (Lund 1970 [1867]).

23. Thomas More, *Utopia* (Stockholm 1979 [1516]). Se även John L. Hammond & Barbara Hammond, *The village labourer 1760–1832* (London 1912); Eric Richards, *The Highland Clearances: People, landlords and rural turmoil* (Edinburgh 2000).

24. Peter Linebaugh, *The London Hanged* (London 1993) resp. *The Magna Carta Manifesto: Liberties and Commons for all* (Oakland 2009). Temat återfinns i skönlitterära verk som Jim Crace, *Harvest* (Charnwood 2013).

proletariat, och sedan föra ut marken i den privatiserade huvudfåran för kapitalackumulation”.²⁵

Medan Hardin såg skiftet som en väg ut ur det äldre agrarsamhällets återvändsgränder tar Marx, More och Harvey fasta på de sociala orättvisor som följde i dess spår. I en träffande formulering har Ronny Pettersson fört samman perspektiven som en ”tragedi i två versioner” där den ena utspelade sig före skiftet av allmanningen, den andra efter.²⁶ Gemensamt för Marx och Hardin är att skiftet framställs som utvecklingsbefrämjande – ja hos Marx triggas det igång hela det kapitalistiska skeendet. Kan det också ha gällt våra svenska utmarksskiften?

Åter till Dalslands- och Värmlandsskogarna

Av Granér och Hallberg är det den senare som tydligast diskuterar allmänningarnas privatisering som drivkraft i en agrarkapitalistisk *take-off*. Med utgångspunkt i Ostrom tecknas rådighetsförhållandena i 1700-talets Dalslandsskogar som en komplex väv av sedvanebaserad samhäv. ²⁷ Det var ett system som enligt Hallberg syftade till att slå vakt om resurser som bete, vedbrand och virke – men knappast till att exploatera dolda potentialer i landskapet. Beträktat i efterhand utgjorde de samägda utmarkerna en hämsko på utvecklingen. Det krävdes ett skifte för att sätta igång en agrar revolution.

Förändringen drevs ovanifrån. Initiativet till nästan samtliga utmarksskiften på Dal togs av de få säteriägarna i trakten. ²⁸ Genom lagstiftningens skiftesvitsord, se nedan, kunde de ta den statliga maktapparaten till hjälp för att driva igenom en privatisering av marken. Bönderna satte sig på tvären. I ett par fall ledde motsättningarna till rena upploppsituationer där bönderna bröt sönder de nya hägnaderna för att låta sina kreatur beta fritt över de nyutstakade gränserna på allmanningen. Vid flera tillfällen beslagtogs deras djur som pant för fastighetsinrånget. Till sist tog en av säteriägarna, Carl von Quanten, till bössan för att driva ut bönderna ur den privatiserade skogen. ²⁹

25. David Harvey, *The New Imperialism* (Oxford 2003) s. 149 (vår översättning).

26. Ronny Pettersson, ”Dramat på allmanningen, en tragedi i två versioner”, i Ulf Jonsson & Johan Söderberg (red.), *Från vida fält* (Stockholm 1987) s. 212–233.

27. Hallberg (2013) s. 41–43, 61–63.

28. Hallberg (2013) s. 59–60.

29. Hallberg (2013) s. 63–67.

Vad som inte framgår av Hallbergs avhandling är hur nära skiftena på Dal anknöt till Marx och Mores skiftesnarrativ. Att säteriägarna i trakten använde skifteslagstiftningen för att bryta upp allmänningarna hade precis som i det brittiska fallet ett samband med en satsning på storskalig fårskötsel.³⁰ Denna verksamhet krävde stora enskilda, inhägnade betesmarker, där schäferiernas renrasiga spanska och holländska får skildes från böndernas grovhåriga lantraser.

Men det dalsländska fallet utvecklades aldrig till en svensk *highland clearances*. Fårskötseln blev en historisk parentes. I stället öppnade skiftena för en övergång från boskapsskötsel till åkerbruk. Allmänningarna visade sig enkla att odla upp, inte minst som det ofta fanns ett lagrat markbundet kapital från en tidigare åkerbruksfas, från tiden före medeltidens agrarkris. När markerna skiftats skapades dessutom möjligheter för bönderna att sätta upp torp och backstugor. På så vis fick de tillgång till arbetsfolk för uppodling av markerna. Folkökning, proletarisering och nyodling gick på så vis hand i hand. Vad som startat som en reform ovanifrån baserad på en utmarksekonomi slutade i en agrar revolution underifrån, baserad på övergången till en inägoekonomi. Medan det hos More var fåren som slukade människorna var det på Dal till sist människorna som slukade fåren.

Staffan Granér's studie av Fryksdalen visar på ett annat skiftesförlopp.³¹ Uppdelningarna av utmarken startade tidigare och drevs av bönderna, "underifrån". Skiftet tecknas som en följd av, mer än en orsak till, regionens ekonomiska expansion.

Värmland befann sig under undersökningsperioden 1630–1750 i en stark utvecklingsfas, med nybyggen, hemmansklyvning och snabbt växande befolkning. Långt in på 1600-talet pågick finnkolonisationen i skogsbygdens periferi. Den byggde på ett extensivt svedjebruk på utmarkernas moränåsar. Senare tog järnindustrin över rollen som ekonomisk motor. Vid vattenvägarna anlades stångjärnsbruk baserade på tackjärn från bergslagens masugnar och träkolsleveranser från bönderna i grannskapet. Ofta förvärvade bruken också egna hemman för att säkerställa tillgången på kol. Under 1700-talet inleddes dessutom en viss virkesexport. I allt väsentligt byggde expansionen på utmarkernas resurser.

30. Se Per Hultqvist, *Statsunderstödd fåravel: Ett inslag i Dalslands jordbruks historia under 1700-talet* (Färgelanda 1989).

31. Granér (2002).

Enligt Granér medförde förändringarna i hur utmarkerna nyttjades att den rådande rådighetsregimen måste omdefinieras. Det skedde genom en ökad grad av privatisering. Huruvida dessa skiften också var en hävstång i bygdens ekonomiska expansion faller utanför studiens huvudfokus. Till skillnad från Hallberg, men i linje med senaste decenniernas dominerande forskningsdiskurs, markerar Granér också distans mot en tolkning av skiftesförloppet som baserad på en konfliktlinje mellan bönder och överhet.³²

Men det innebär inte att social friktion saknades. Enligt författaren kan järnbrukens intåg bidragit till en ökad benägenhet hos bönderna att begära skiften. Med potentiellt konkurrerande anspråk på utmarkernas resurser blev det viktigt att få sin egen rätt utstakad.³³

Statens dubbla stolar

Staten var en viktig aktör i utmarksskiftet. Dess roll var tveetydig. Å ena sidan drev en radikal lagstiftning processen framåt. Å andra sidan var staten själv part i målet genom de anspråk man sedan medeltiden gjort på landets allmänningar.

Granér lyfter hur redan 1647 års skogsstadga gav varje delägare skiftesvitsord, det vill säga rätt att driva igenom en delning mot övriga delägares vilja.³⁴ Ett hinder var dock kostnaden som i detta skede tycks ha vilat på den sökande. Först 1731 klargjordes att alla delägare skulle dela på kostnaden.³⁵ Enligt senare bestämmelser skulle också de kostnader för hägnader som uppkom genom skiftet bäras gemensamt, en princip som slutligen slogs fast genom 1802 års stängselskyldighetsförordning.³⁶ Privatiseringens kostnader blev på detta sätt kollektiverade.

Bakom bestämmelserna låg en liberal doktrin med stark tro på det enskilda initiativets välgörande förtjänster. Synsättet har belysts i forskningen kring enskiftet och laga skifte. Därför kan finnas skäl att lyfta fram hur lagstiftningen kring storskiftet till stor del baserades på en

32. Granér (2002). Synsättet sammanfattas på s. 301.

33. Granér (2002) s. 224–225. Bruken framställs som mindre drivande, men författaren öppnar för att de i ett senare skede, när väl skogarna privatiserats, fick lättare att komma över skog.

34. Granér (2002) s. 66.

35. Granér (2002) s. 69–70.

36. En ingång i det snåriga rättsläget är Claës Wilhelm Gylden, *Samling af författningar rörande landtmäteriet och justeringen af mått, mål och vikt i Finland* (Helsingfors 1832–1836). Se vidare Örjan Kärde, *Hägnadernas roll för jordbruket och byalaget 1640–1900* (Uppsala 2004) s. 76–77. För ett konkret rättsfall, se Hallberg (2013) s. 14, not 3, och s. 64–65.

omsorg om resurserna i skogen. I ett memorial från 1755 diskuterar reformens arkitekt Jakob Faggot på ett sätt som föregriper Hardings tes om allmänningens tragedi drygt 200 år senare:

Som nu sagt är at Skogsödningen kommer av Sambruk, hvilket alltid föder af sig missbruk; så är det säkrast att förekomma det sednare med det förras upphäfvande, ock då måste Landtmäteriet äfven sättas i stånd, att förrätta en Skyndesam Skogsdelning i alla Samfällte Skogar, så at hvar bonde får sin lott, ock derigenom finner större anledning at se hvad hans Skog tål, ock huru med återväxten hushållas bör, sa att han jämväl må blifva tillräckelig för barnen.³⁷

Samtidigt satt staten på dubbla stolar. Mot den privatiseringsivrande linjen kan vi ställa en äldre doktrin enligt vilken kronan gjorde egna anspråk på utmarken. Redan i de medeltida landskapslagarna har kronan tillskansat sig en ”konungslott” i allmänningarna. Den blir sedan grund för mer vidsträckta reglärtsliga anspråk.³⁸

Från Gustav I driver staten sin rätt till allmänningarna hårdare, en linje som bekräftas genom skogsstadgan 1647 där kronan sågs som den egentliga ägaren av allmänningarna.³⁹ Genom Karl XI:s skogskommissioner bröts stora skogstrakter ut från bondeallmänningarna, och försågs med rågångar som markerade att marken var kronans, inte böndernas. På så vis uppkom en arkipelag av kronoallmänningar, framför allt i västra Sverige.⁴⁰ I bergslagsbältet inrättades från 1683 så kallade rekognitionsskogar på allmänningssmark.⁴¹ Också dessa definierades som statlig egendom, men överläts på arrende till järnbruken. På lands-, härads- och sockenallmänningar erkände kronan från denna tid böndernas *dominium utile* [nyttjanderätt]. Själv ansåg sig den besitta *dominium directum* [äganderätt].⁴² Bönderna kunde alltjämt ta husbehovsvirke och nyttja utmarken för bete och vedbrand. Men möjligheten att göra

37. Faggots memorial återges i *Ekonomisk Tidskrift* 48:4 (1946) s. 275–289, citat s. 284–285.

38. Se Johan Hjelmérus, *Bidrag till svenska jordäganderättens historia* (Lund 1884) s. 60–63; Jan Eric Almquist, ”Skogskommissionerna under det karolinska enväldet”, i *Svenska lantmäteriet 1628–1928: Del 1* (Stockholm 1928) s. 495–588.

39. Hjelmérus (1884) s. 63–66.

40. Almquist (1928) s. 495–588.

41. Hjelmérus (1884) s. 86–87. Också Jernbergsförordningen 1649 upplät skogar till gruvor och bruk. Enstaka upplåtelser skedde redan under Gustav I.

42. Hjelmérus (1884) s. 65–66, 77 och 86. Termen kronoallmänning är flytande. Samtliga allmänningar kunde betecknas kronoallmänningar.

kommersiellt bruk av skogarna stängdes och nybyggen skattlades som kronojord.

Statens anspråk torde både ha fördröjt och påskyndat utmarkens privatisering. Att kronan började staka ut sina gränser kan i linje med Granérs resonemang ha triggat igång ett behov också hos andra intressenter att få sina rättigheter definierade. Samtidigt låstes marken på krono- och häradsallmänningsarna fast i en juridisk kategori som varken bönderna eller statsmakten kunde förfoga fritt över.⁴³ Komplicerade juridiska processer följde. I några fall, som exempelvis vad gäller de kungliga jaktmarkerna på Halle- och Hunneberg, försvarade staten sina anspråk.⁴⁴ Men i det långa loppet var det ofta bönderna som drog längst strået.

Motsättningen mellan staten som modern privatiseringsivrare och feodal rättighetsbevakare löper genom 1700- och 1800-talen. Samtidigt som man initierade skiften av härads- och landsallmänningar för att stimulera ekonomisk tillväxt förbjöd man flera gånger dylika uppdelningar för att slå vakt om kronans kamerala intressen.⁴⁵ Konflikten kan följas fram till 1932 då Högsta domstolen förklarade att kvarvarande häradsallmänningar tillhörde hemmansägarna i häradet och olagligförklarade statens anspråk.⁴⁶

Samtidigt fortskred under 1800-talet avvittringarna i Norrlands inland. Härigenom fick ägarna till skattejord och nybyggen sin del av kronoallmänningsarna inom rågång. Å ena sidan innebar det en privatisering där bönderna tillförsäkrades enskild utmark. Å andra sidan innebar det att staten säkrade en obegränsad äganderätt till återstoden av allmänningsarna.⁴⁷

43. Sockenallmänningsarna tillerkändes dock jordägarna genom kungl. förklaring 5 april 1739, se Gerhard Hafström, "Jordebok och äganderätt", i Kjell Å. Modéer (red.), *Rätthistoriska studier tillägnade Gösta Hasselberg* (Stockholm 1977) s. 87–88.

44. Halle- och Hunneberg var "kronoparker". Enligt skogsstadgan 1647 var de, till skillnad från kronoallmänningar, statens egendom såväl till ägande som nyttjande. Jordnaturen anses ha ursprung som kronans jaktmarker. Se Hjelméus (1884) s. 67–68, 78–79 och 83–84.

45. Genom Kungl Maj:t brev 1824 skulle såväl kronoparker som kronoallmänningar tvingas under enskild äganderätt. Enligt Hafström försålles 2/3 av kronoparkerna; krono- och landsallmänningsarna försvann helt. I samma skede initierades en försäljning av rekognitions-skogar till bruken. Senare följde en rekyl: 1866 och 1894 års skogsordningar förbjöd försäljning av kronoparker och uppdelning av häradsallmänningar. Se Hafström (1977) s. 88.

46. Hafström (1977) s. 89–90.

47. Standardverket är alltjämt Jan Eric Almquist "Det norrländska avvittringsverket", i *Svenska lantmäteriet* (1928) s. 395–494. Det moderna forskningsläget diskuteras i Anna Eriksson-Treter, *Anspråk och argumentation: En studie av användning och uttolkning av lag vid naturresurskonflikter i nordvästra Hälsingland, ca 1830–1870* (Uppsala 2002) kap 3.

Grunddragen i ovan skisserad utveckling är känd genom arbeten från 1800- och tidigt 1900-tal. Den har i mindre mån varit föremål för modern historisk forskning.

Pilotstudien

Syftet med denna pilotstudie är att skapa en regional och kronologisk överblick över allmänningsarnas privatisering i Sverige. Utgångspunkten är lantmäteriets arkiv som numera är fritt tillgängligt genom Internet.

Lantmäterimyndigheten inrättades år 1628. Det äldsta materialet består mestadels av gårds- och bykartor, upprättade på statsmaktens initiativ, bland annat av skatteskal. Från mitten av 1700-talet avsätter de svenska skiftesreformerna, storskifte, enskifte och laga skifte, ett digert källmaterial. Härutöver finns handlingar från diverse olika förrättningar, däribland kartläggningar och delningar av allmänningar. För varje akt finns i de flesta fall dels en karta, dels ett protokoll, vilket vanligen innefattar en noggrann förteckning över alla karterade marker. Till arkivet hör vidare kronologiska och alfabetiska aktregister på församlingsnivå. Utifrån sitt omfång, sin höga täckningsgrad och sitt historiska djup är materialet unikt i en global kontext.⁴⁸ Det skapar möjligheter att studera kulturlandskapets utveckling över tid som i mindre grad tagits till vara inom svensk historisk forskning.

En inspirationskälla för undersökningen är Staffan Helmfrids kartor över tiden för storskifte respektive enskifte/laga skifte på inägor. Men medan Helmfrid kunde bygga på registren till förrättningarna har det i denna undersökning också varit nödvändigt att studera kartorna, ofta även protokollen. Med tanke på den enorma mängden tillgängliga akter har en heltäckande genomgång inte varit möjlig. I stället baseras studien på sockenvisa nedslag. Undersökningen har vidare begränsas geografiskt till Syd- och Mellansverige upp till Dalarna–Hälsingland. Också landets nordligaste delar berörs dock ansatsvis i den historiska analysen.

En utgångspunkt för pilotstudien är att utmarkernas förvaltning måste förstås mot bakgrund av skiftande naturgeografiska förutsättningar, odlingstraditioner och försörjningsmönster. I ett första steg har vi utgått från den indelning i "naturliga jordbruksområden" som användes i 1920 års jordbruksstatistik. För var och ett av de cirka 50 områdena valdes tre

48. Se Ulf Sporrang, "Lantmäterikartorna som historisk källa", i Ulf Sporrang & Hans-Fredrik Wennström, *Sveriges Nationalatlas: Sveriges kartor* (Stockholm 1990) s. 136–145.

församlingar ut för studien. Dessa kompletterades i nästa steg med ytterligare ungefär lika många församlingar, främst med syfte att få ett jämnare och tätare spridningsmönster. I ett tredje och sista steg har riktade genomgångar gjorts i områden som krävt ett närtudium, exempelvis för att närmare utreda gränserna mellan olika förvaltningsregimer. Totalt har 423 av landets socknar gått igenom varvid uppskattningsvis cirka 4 000 lantmåteriakter konsulterats.

En första fråga i sockennedslagen har varit om byarna kring starten för skiftesverket cirka 1750 hade en egen utmark eller om utmarken var gemensam med grannbyarna. Det förra kallas nedan byenskind utmark, det senare byöverskridande utmark. Vad gäller den senare kategorin kunde det stå skrivet med versaler utanför inägorna: "x, y och z samfällda utmark", "samfällad utmark" eller liknande. Om utmarken däremot var uppdelad på byarna – byenskind – framgick detta oftast tydligt: "x utmark möta här"; "y utmark häremot".

Var utmarken byöverskridande cirka 1750 undersöktes därefter de kronologiska och alfabetiska registren i jakt på skiften, då den samfällda utmarken skiftades mellan byarna. Dessa återfanns ofta under namn som "laga delning" eller "delning av skog". En förrättning som "rågångs-" eller "gränsbestämning" innebar däremot som regel inte en uppdelning av tidigare samfällad utmark, utan att en redan befintlig gräns mellan två byar i utmarken var omtvistad och behövde bestämmas med hjälp av en tredje part.

Nästa fråga var när byenskind utmark skiftades mellan gårdarna i byn. Om marken redan varit uppdelad på byarna vid startpunkten för skiftesverket skedde detta ofta genom storskiftet. Dock förekommer skiften på gårdsnivå redan före de stora reformerna. Saknades en uppdelning byarna emellan cirka 1750 omfattade storskiftet ofta bara inägorna.

En komplikation i sammanhanget är att byöverskridande utmarker kunde skiftas på tre nivåer: mellan byarna, mellan jordeboksenheterna eller mellan enskilda ägare. Redan under 1700-talet hyste varje jordeboksenhet vanligen flera gårdar. I skogsbygderna hade de ofta växt ut till mindre byar. Processen från en allmännings första uppdelning till dess att all mark portionerats ut på enskilda ägare kan vara både lång och komplicerad. Att ange en specifik tidpunkt när allmänningen privatiserades är därmed i princip omöjligt.

Undersökningen aktualiserar en rad källkritiska problem. Det är inte

alltid en fastighets historia kan rekonstrueras i en oavbruten kedja i lantmäterimaterialet. Många delningar ägde rum utan lantmätare; genom överenskommelser grannar emellan eller förhandlingar på tinget. Det vore ytterst värdefullt med fördjupande lokalundersökningar, där också domboksmaterial kan vägas in, liksom Bergskollegiets och skogskommissionernas arkiv. Dylika studier är dock arbetskrävande och kan bara genomföras på lokal nivå. Idén med den här undersökningen är den omvända: att utifrån en översiktlig inventering av ett större område skapa geografisk överblick.

I det följande presenteras det regionala mönster som framkommit av undersökningen.⁴⁹ Tre historiska utmarksregimer kan identifieras, i östra, västra, respektive norra Sverige.

Den östra utmarksregimen

Kännetecknande för den östra utmarksregimen är att allmänningarna redan vid skiftesverkets startpunkt cirka 1750 var uppdelade mellan byarna. Mönstret sammanfaller ofta med tidiga utmarksskiften på gårdsnivå. Regionen har sitt kärnland i Mälardalen och Bergslagen. Härifrån sträcker den sig söderut genom Östergötland, Småland och Skåne, norrut längs Norrlandskusten, västerut genom Värmland och norra Dalsland, samt österut till Gotland.

I Mälardalen var gränserna mellan byarna i av allt att döma av gammalt datum. Ofta möter vi dem i de geometriska jordeböckerna från 1600-talet.⁵⁰ Karta 1 föreställer Lista by i Irsta församling, Västmanland, år 1694. Byn har egen utmark öster om inägorna. Enligt noteringar på kartan erbjöd den tall och granskog till vedbrand samt ett magert och knappt mulbete. I öster, väster och syd har tre grannbyar sina respektive marker. Gränserna är markerade med rör. I nordost kolliderar Listas och Brunbys anspråk. Båda byarnas pretentionslinjer har märkts ut av lantmätaren.

Från 1720-talet börjar byallmänningarna i Mälardalen delas upp också

49. De digitala filerna från <www.lantmateriet.se> har använts. Vid referenser till akter ur Lantmäteristyrelsens arkiv anges församling, område och årtal. Vid referenser till Lantmäterimyndigheternas arkiv används aktnummer.

50. Uppsala län: Vallby: Dräggestad 1688; Lidingeby 1689. Vendel: Vendels sn 1698 visar en långsmal häradsallmänning som gränsar mot tio byskogar, avskilda med rösen. Västmanlands län: Hubbo: Mjälby 1694; Kvistberga 1706; Stockholms län: Västerhaninge: Gryt 1699.

på gårdsnivå. Det sker genom särskilda skogsdelningar.⁵¹ Utvecklingen skjuter fart genom storskiftet, som i denna region inträder tidigt; i Upplands och Västmanlands slättbygder under 1750–1780-talen.⁵² Vid tiden för enskiftets start i Skåne var de flesta utmarkerna i Mälardalen redan skiftade på gårdsnivå.

Också i Bergslagen var allmänningarna tidigt uppdelade mellan byarna. Från exempelvis Norbergs socken finns en serie kartor från 1698 där varje bys utmarker märkts ut med nummerade rösen längs gränserna till grannbyarna.⁵³ Ibland finner vi också översiktskartor med gränser mellan byar, hytteskogar och kronoallmänningar. Utdraget från Skinnskatteberg i karta 2 är ett exempel.⁵⁴ Uppdelningen på gårdsnivå sker ofta som "laga delningar" cirka 1750–1800, men också som storskiften, enskiften och ibland även laga skiften.⁵⁵ Ett par riktigt tidiga förrättningar har återfunnits. Karta 3 är från 1704 och visar hur utmarken i Norbergs by delades upp mellan gårdarna.⁵⁶

Utänför regimens kärnland i Mälardalen och Bergslagen tenderar skiftet på gårdsnivå att äga rum något senare, ofta från sent 1700-tal. Storskiftet är den viktigaste reformen, men också enskiften och laga skiften förekommer. Gotland utgör ett specialfall. Den agrara strukturen dominerades här av ensamgårdar. En serie kartor från cirka år 1700

51. Tidiga delningar är vanligast på Upplandsslätten (Alunda: Väsby, 1724; Kalmar: Bista 1743; Västmanlands län: Torstuna: Myrsjö 1746) men förekommer även i Örebro (Eker: Eker 1736) och Södermanlands län (Gryt: Hässelby 1731). Efter 1757 återfinns vissa akter som storskiften, andra som "delning av skog", "delning" etc. i registren.

52. Se Helmfrid (1961) fig. 3, s. 120, eller Gadd (2000) s. 280.

53. Västmanland: Norberg, se t.ex. Norbergsby; Kallmora; Gäsjö; eller Fragg 1698. Motsvarande kartor finns från t.ex. Skinnskatteberg (1696); Gunnilbo (1696); Västervåla (1698), samtliga Västmanlands län. Från Örebro län är kartorna färre och täcker främst inägorna (se t.ex. Ramsberg: Björkö 1696).

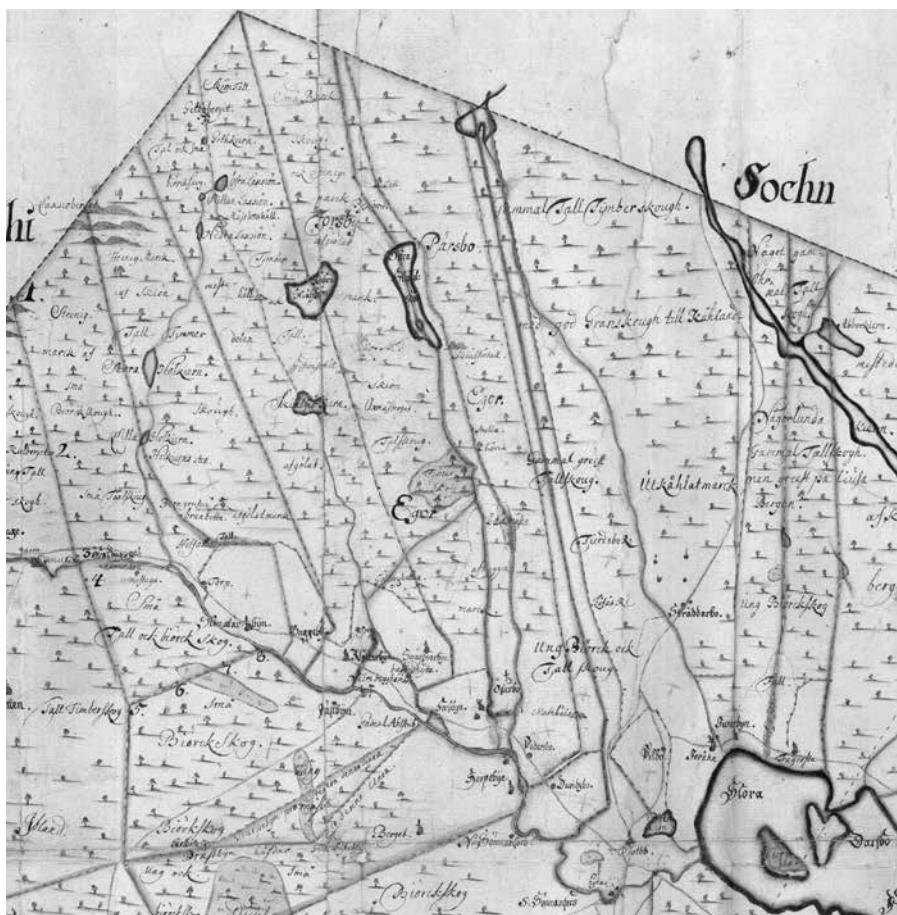
54. Se t.ex. Västmanlands län: Gunnilbo, Gunnilbo sn 1702; Örebro län: Linde, Linde sn 1703; Nora, Nora sn 1705.

55. Exempel från Norberg: laga delning (Kallmora 1787; Ingolsbenning 1788); delning av skog (Halvarsbenning 1789); storskifte (Årnebo 1772; Rabbatsbenning 1795); enskifte (Flängan 1825); laga skifte (19-NOB-114, Hinsebo 1835; 19-NOB-131, Bråfors 1847). Vid Laga skifte skulle utmarken alltid delas upp, se Hallberg (2013) s. 40. Ofta är den då tidigare skiftad. Se t.ex. 19-NOB-152 (Halvarsbenning 1852) §3 och samma by, "delning av skog" 1789. I några fall synes skogsmarken före laga skifte varit uppdelad genom hävd, se 19-NOB-131 § 3, s. 9–10 (Bråfors 1847).

56. Västmanland: Norberg: Västersdjupkärra 1728; Västerfärnebo: Hebo 1733; Gunnilbo: Västansjö 1726; Ramnäs: Gammelby 1727. I vissa fall framkommer tidiga uppdelningar vid senare förrättningar. Livsdal, Norberg ska ha klyfts i tre delar 1689 vilket framgår av "Skogstvist inom Storgården" 1746, men inte av kartan från 1699. Tidiga delningar återfinns även i Värmland, t.ex. Färnebo: Gräsbojsjön 1718; Brattfors: Brattforshyttan 1710; Paradishyttan 1707.

KARTA 2. Skinnskattebergs bergslag, år 1696, utsnitt. Skogarna i Bergslagen var tidigt uppdelade mellan byar, hemman och andra intressenter. Kartan togs fram av Karl XI:s allmäningskommission, av allt att döma med syfte att identifiera mark som kronan och bergsbruket skulle kunna lägga beslag på.

Källa: Lantmäteristyrelsens arkiv, Västmanlands län, Gunnilbo socken, Gunnilbo sn 1702.

KARTA 1. Lista by i Irsta församling, Västmanland, år 1694. Inom den östra utmarkregimen hade varje by tidigt egna utmarker, skilda från grannbyarna. Lista bys utmark återfinns öster om byn. Notera twisteparken mot grannbyn i norr.

Källa: Lantmäterimynderheternas arkiv, akt-nummer 19-IRS-14 (www.lantmateriet.se)

KARTA 3. Norbergs byskog, 1704. Den verkliga startpunkten för den svenska skiftesprocessen? 80 år före Macklean på Svaneholm skiftades byskogen i Norberg i enskilda gårdslotter.

Källa: Lantmäteristyrelsens arkiv, Västmanlands län, Norbergs socken, Norbergs by 1704.

LNARUM.

täcker nästan hela ön. De visar hur utmarkerna redan då var uppdelade mellan gårdarna.⁵⁷ Denna struktur förblev orubbad genom den agrara revolutionen. Storskiftena var få på Gotland och genom särlagstiftning stod landskapet till år 1859 också utanför laga skifte.⁵⁸

Den västra utmarksregimen

Kännetecknande för den västra utmarksregimen var gemensamma utmarker för större områden. Dessa utmarkslag kunde ibland omfatta ett par-tre byar, men inte sällan sträckte de sig över hela församlingar.

Karta 4 visar ett utdrag ur en karta över ett dylikt utmarkslag, nämligen för Morups och norra Stafsinge församlingar norr om Falkenberg år 1792. Kartan visar hur markerna delades upp mellan byar och jordboksenheter. I karta 5 har vi zoomat ut så att hela kuststräckan från Falkenberg i söder och upp till Varberg i norr täcks in. Inom detta bälte fanns före år 1790 fem stora utmarkslag.

Regionen med stora, byöverskridande allmänningar hade sitt kärnområde längs Västkusten och i södra Älvsborgs län. Härifrån sträckte den sig österut genom södra Dalsland, Skaraborgs län och västra Småland, samt söderut in i norra Skåne.⁵⁹ Upplösningen av detta system tog ett drygt århundrade i anspråk. Den mest intensiva skiftesfasen inföll cirka år 1780–1830, men i vissa fall dröjde utmarksskiftet till cirka 1860.⁶⁰

Sedan de byöverskridande allmänningarna brutits upp i mindre delar återstod som regel ytterligare lantmåteriförrättningar innan marken övergätt i privat ägo. Ibland följs skiften av utmarkslag upp också genom skiften på gårdsnivå, men oftare dröjer dessa förrättningar.⁶¹ Först

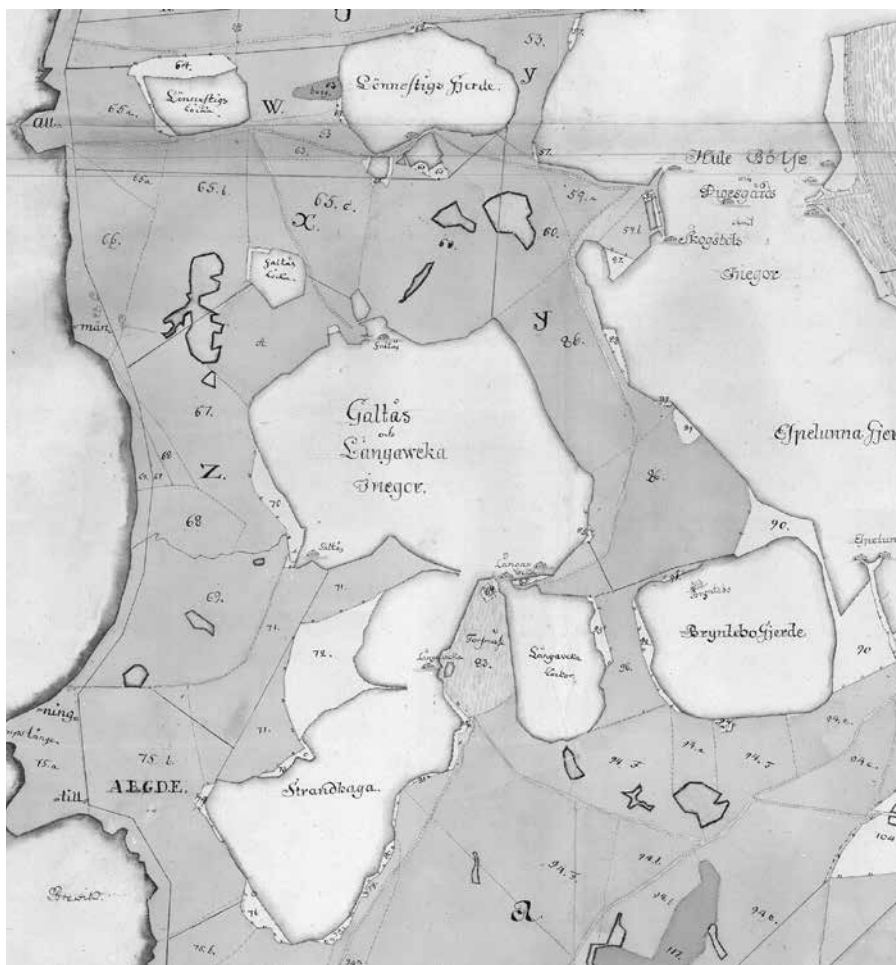
57. Skattläggningskartorna från 1750-talet är mest överskådliga, men är oftast renoveringar av kartor från ca 1700. Se tex Lojsta 1752; Boge 1753; Hablingebo 1753; Fide 1752.

58. Se Pettersson (2003) s. 146–154.

59. Några exempel på allmänningar och skiften: 13-FÖR-19 (Förlanda, Halland 1823); 13-KIN-4; 13-VEI-1805 (Veinge, Halland 1805); Örby, Älvsborgs län: Skene 1765, Örby 1766; 15-HEE-271 (Hemsjö, Älvsborg 1762); Hovby, Skaraborgs län: Hovby 1790 12-ALL-695 (Allerum, Malmöhus län 1760, fälad för åtta församlingar).

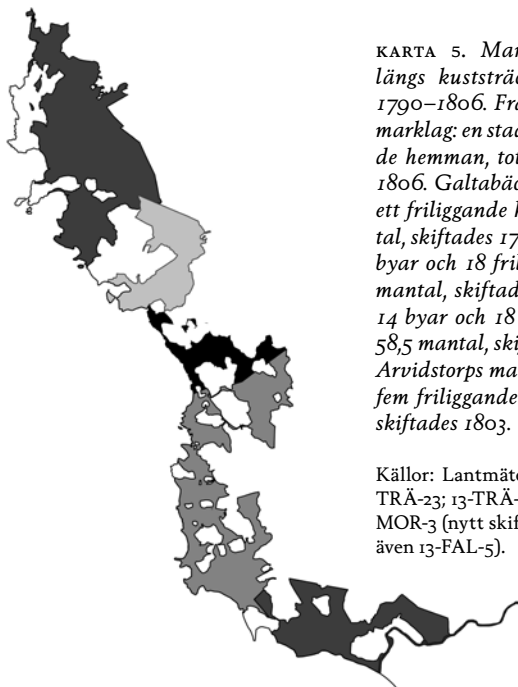
60. I Gällared, Halland, skiftades stora utmarker ca 1860 (13-GÅL-39; 13-GÅL-34). I Sandhult, Älvsborgs län, låg utmarken under Vedens kronoallmänning som skiftades 1851 (15-SAN-13).

61. Några exempel: När marklagen längs Hallandskusten i karta 5 skiftades 1790–1805 skedde de i ett fall på bynivå (13-TVÅ-10); i ett fall på jordboksenhetsnivå (13-FAL-24). I övriga skiften kombinerades de två delningsprinciperna. Fäladen på västra Kullabygden, Malmöhus län, se not 59, delades 1760 i åtta sockenallmänningar (12-ALL-695). Dessa skiftades senare på jordägarenivå, i något fall på bynivå (Allerum: allerum 1798; Kattarp: Kattarp 1798). Allmänningen Kartåsen Skaraborgs län, delades på bynivå 1792 (Hovby: Hovby) och vidare på

KARTA 4. Morups marklag 1792, utsnitt. Inom den västra utmarksregimen förblev utmarken länge gemensam för flera byar. På denna karta från Halland framträder byar och hemman (i vitt på kartan) som öar i ett hav av gemensamma utmarker. Väster om dessa tar Kattegatt vid. Skiftet av allmänningarna längs kusten blev startpunkten för en intensiv nyodling.

Källa: Lantmäteristyrelsens arkiv, Hallands län, Morups socken, Morup sn 1792

KARTA 5. Marklag och utmarksskiften längs kuststräckan Varberg–Falkenberg 1790–1806. Från norr till söder: Träslövs marklag: en stad, fem byar och sju friliggande hemman, total 51,25 mantal, skiftades 1806. Galtabäcks marklag: fyra byar och ett friliggande hemman, total 28,625 mantal, skiftades 1799. Björkängs marklag: två byar och 18 friliggande hemman, total 21 mantal, skiftades 1790. Morups marklag: 14 byar och 18 friliggande hemman, total 58,5 mantal, skiftades 1792. Skogstorps och Arvidstorps marklag: en stad, två byar och fem friliggande hemman, total 18 mantal, skiftades 1803.

Källor: Lantmäterimyndigheternas arkiv: 13-TRÅ-23; 13-TRÅ-45; 13-TVÅ-10; 13-TVÅ-69; 13-MOR-3 (nytt skifte 13-MOR-36); 13-FAL-24 (se även 13-FAL-5).

genom laga skifte nås slutpunkten i allmänningarnas privatisering.

Till den västsvenska utmarksregimen kan även Öland räknas. Här låg utmarkerna in på 1800-talet samlade i en kronoallmänning. Med början kring år 1805 skiftades denna upp, församling för församling, mellan byarna.⁶² Uppdelning på gårdsnivå skedde i snabb följd, ofta i samband med enskiften under 1810- och 1820-talen.⁶³

Den norra utmarksregimen

Slutligen kan även en nordlig utmarksregim urskiljas. Den omfattade större delen av Dalarna samt Norrlands inland. Liksom den västliga utmarksregimen kännetecknades området av byöverskridande utmarker.

jordboksnivå i enskiften (16-NOH-3B; 16-HOY-2A); samt slutligen på ägarnivå i hemmansklyvningar (16-NOH-44; 16-HOY-43). En byallmänning synes ha bestått till 1867 då den delades på ägarnivå i ett laga skifte (16-HOY-42).

62. Se t.ex. Stenåsa: Stenåsa sn 1806; Högsby: Högsby sn 1807; Runsten: Runsten sn 1811.

63. Se t.ex. Runsten: Södra Runsten 1819; Stenåsa: Lilla Brunneby 1824.

Skillnaden är att inom den norra regimen måste också utmarkslagens gränser definieras innan ett skifte kan komma till stånd.

I Dalarna går en viktig skiljelinje mellan å ena sida bergsbygderna i sydost, å andra sidan det "Egentliga Dalarna". I det senare området sakenades länge i princip gränser i utmarkerna. Första steget i att skifta ut dessa enorma allmänningsområden var att märka ut rågångarna mellan socknarna. Det tog över ett och ett halvt århundrade, cirka 1690–1855.⁶⁴ Därefter följde ett skifte mellan byarna inom respektive församling i storskiftesbyadelningar. Dessa sträckte sig i tiden från 1803 (Nås) till 1894 (Särna). Ofta inbegrep dessa förrättningar även en avvitrting, det vill säga en uppdelning mellan böndernas och kronans del i utmarken.⁶⁵ Storskiftesbyadelningarna följdes snabbt av nya skiften där skogarna delades på gårdsnivå.⁶⁶

Norrlands inland visar ett liknande mönster. Successivt under 1800-talet bröts de stora allmänningarna upp genom avvitrtringar och därefter följande skiften på gårdsnivå.⁶⁷ Först 1925 var allt land slutligen avvitrtrat.⁶⁸

De tre utmarksregimerna: några kommentarer

De tre utmarksregimernas ungefärliga utsträckning har markerats på karta 6. Värt att notera är att Granérs och Hallbergs undersökningsområden i Värmland respektive Dalsland hamnar på var sin sida om gränsen mellan den östra respektive västra regimen.

Kartan utgör med nödvändighet en förenkling av verkligheten. Stora områden i exempelvis Småland och Blekinge kan betraktas som en övergångszon mellan den västra och östra regimen. Gränserna mellan regimerna är dessutom under rörelse. I södra Värmland befann sig de stora utmarkslagen under upplösning just vid tiden kring mätpunkten

64. Förrättningarna kan följas i Lantmäterimyndighetens kronologiska register. I Gagnef sker gränsläggningar 1693–1809; i Sollerön 1723–1842; i Älvdalen fram till 1860.

65. 20-NÅS-52 (Nås 1803–1806); 20-SÅA-38 (Särna 1880–1894). Bjursås skiftades 1807, Gagnef 1818, Rättvik 1838, Äppelbo 1850, Sollerö 1858, Älvsbyn 1886. Storskifte av inägorna skedde parallellt. Se vidare SOS 1931:19 *Betänkande av Dalautredningen* s. 54–70.

66. Se t.ex. 20-BJU-27 till 37 (Bjursås 1814–1817) 20-SOL-43 till 55 (Sollerön 1860); 20-ÄLV-46, 47, 50 51, m.fl. följande akter (Älvdalen 1889).

67. Se t.ex. 21-FÅR-89 (avvitrtring i Färila och Los, Gävleborgs län 1844) och därpå följande delningar 21-FÅR-93 (laga skifte Högbrands by 1868); 21-LOS-24 (laga skifte Ryggskogs by 1882).

68. Almquist (1928) s. 127.

KARTA 6. Sveriges tre utmarksregimer cirka 1750

år 1750.⁶⁹ Ytterligare en komplikation är de fall då utmarken på lokal nivå administreras både byöverskridande och byenskiilt. Inom den östra regimen, där varje by tidigt hade egna utmarker, finner vi således områden med betydande häradsallmänningar.

Ett specialfall är Skånes sydvästra slättland. Här saknades inte sällan utmarker, särskilt i de rikaste åkerbygderna.⁷⁰ Det skånska namnet för gemensamma betesmarker var fälader. De låg som regel i hägnadslag angränsande byar emellan. Ofta, men inte alltid, fanns en gräns mellan byarna i betesmarken.⁷¹ Denna struktur bestod i allt väsentligt över storskiftet. Samtidigt pågick en process där fäladerna odlades upp och

69. Hammarö: Hammarö sn 1743; Ölme: Ölme sn 1742; Visnum: Torpa 1731; Valunda Västra 1745. I vissa fall dröjde skiftena, se t.ex. 17-MIL-16 (Millevik 1793).

70. Se t.ex. Fuglie: Fuglie 1757; Västra Klagstorp: Klagstorp 1786; Gislöv: Åkarp 1765.

71. Lilla Harrie: Lilla Harrie 1703, 1779; Anderslöv: Sörby 1760. Exempel på gemensamma fäladsmarker: Burlöv: Arlöv 1702 (för Tågarp, Burlöv och Arlöv).

delades upp mellan bönderna i byn. Intressant ägde nog denna privatiseringsprocess rum inom ramen för bysystemet: fåladerna fördelades då i tegar mellan delägarna.⁷² De utmarker som överlevde dessa förrättningar delades upp i enskiftet. Området har, efter viss tvekan, förts till den östliga utmarksregimen.

Likväl visar karta 6 på betydande skillnader i hur allmanningarna kring år 1750 förvaltades i olika delar av landet. Dessa skillnader är också centrala om vi ska förstå nästa steg i förloppet, när markerna delades upp också på gårdsnivå. När skiftesverket drog igång var det inom den västliga utmarksregimen nödvändigt att dela upp allmanningarna mellan byarna innan den kunde skiftas ut på gårdarna. Det blev alltså nödvändigt med två skiften för att åstadkomma vad som endast krävde ett skifte inom den östliga regimen. Än mer komplicerat var det inom den nordliga regimen där också utmarkslagets gränser måste definieras.

Skiften som involverade ett antal byar kunde ta lång tid i anspråk. Ofta synes de ha beledsagats av segslitna rättegångar. Också inom den östliga utmarksregimen möter vi förvisso juridiska processer kring uppdelningen av allmanningarna. Byns rågångar måste slås fast innan ett skifte gårdarna emellan kunde genomföras. Härmed uppdragas om grannbyarna inte hade samma uppfattning om gränsens sträckning. Att inägor och utmarker kunde skiftas var för sig och att utmarkspartier kunde dömas som tvisteparker för att inte övriga skiftesförrättningar skulle sinkas är ett tecken på att statsmakten var varse utmaningen som dessa skiften innebar.

De tidigaste exemplen på storskaliga utmarksskiften på gårdsnivå har återfunnits i Västmanlands och östra Värmlands bergs- och bruksbygder. De är från tidigt 1700-tal. Hundra år senare var inte bara bergslagsskogarna uppdelade mellan gårdarna, utan också allmanningarna i stora delar av Mälardalen och Östergötland. Under tidigt 1800-tal skiftades sedan utmarkerna i östra Småland, på Öland, i Blekinge och i stora delar av Skåne. I västra Sverige fortsätter processen ytterligare några decennier. Sist att delas upp på gårdsnivå var allmanningarna i övre Dalarna och norrut genom Norrlands inland. Då är vi i de flesta fall framme vid 1800-talets andra hälft.

72. Se t.ex. Burlöv: Tågarp 1747; Burlöv 1777 (Jfr Arlöv 1702); Lyngby: Hässelberga 1790; Bökesåkra 1806. Processen diskuteras i Åke Campbell, "Vångalaget i Skåne: En boskapsskötselns samfällighet", i *Skånes hembygdsförbunds årsbok* (Lund 1933) s. 11–35.

Varför hade skogen tidigt delats upp mellan byar i vissa regioner men inte i andra? Skillnader i odlings- eller bysystem var förmodligen inte avgörande. Inom bältet med byöverskridande allmänningar finns områden med såväl stora byar, såsom Falbygden, Siljansområdet och nordvästra Skåne, som små, som Bohuslän och västra Småland. Grovt sammanfaller området med samfällida utmarker med de väst- och nordsvenska ensädesområdena. Men det inkluderar också regioner med två- eller tresäde såsom Skaraborgs län, Siljansbygden och Öland. Omvänt finner vi ensädesområden, framför allt i Bergslagen, där utmarken tidigt var uppdelad mellan byarna.

Möjligen kan den sociala strukturen haft betydelse. I områden med byenskölda utmarker var adel och ståndspersoner ofta inflytelserika. Det gäller Mälardalens gods- och Bergslagens bruksbygder. Västsverige, Dalarna och Norrland kännetecknades omvänt av starka bönder.

Men förmodligen är det mer fruktbart att i stället vända blicken mot hur utmarkerna nyttjades i olika regioner. Visserligen var utmarken överallt en bank för allehanda resurser. Men det fanns ändå olikheter i hur den främst nyttjades. Man kan skilja mellan två huvudnyttigheter: träden å den ena, växtligheten på marken å den andra sidan.

I områden med betydande boskapskötsel var det inte primärt virkesresurser som efterfrågades, utan gräspartier och låg vegetation. Eftersom skog, framför allt tät skog, knappast främjade en sådan växtlighet, hölls utmarkerna medvetet glest bevuxna.⁷³ Halland är ett typexempel. Här låg inägorna som öar i ett beteslandskap av ljungbelupna heddar. Träd till gårdslen och vedbrand växte i stället på inägorna, framför allt på ängen. Här bedrevs ett stubbskottsbruk, där bönderna utnyttjade lövträdens förmåga att skjuta nya skott.⁷⁴

I andra områden var det i stället träden som utgjorde den viktigaste resursen. Virke var en eftertraktad handelsvara. I förädlad form gav träden upphov till tjära och framför allt träkol, som behövdes i järnframställningen i riket.

Det faller i ögonen att området med bevarade gemensamma utmarker grovt sammanfaller med den "fettgräns" som skiljer ut ett västsvenskt respektive norrländskt område från ett östsvenskt. Väster och norr om

73. Se Oliver Rackham, *The History of the Countryside* (Dent 1986) kap. 5–6.

74. Håkan Slotte & Hans Göransson (red), *Lövtäkt och stubbskottsbruk: Människans förändring av landskapet – boskapskötsel och åkerbruk med hjälp av skog* (Stockholm 1996).

fettgränsen var jordbruket inriktad på animalier, medan tyngdpunkten i öster i stället låg på vegetabilier.⁷⁵

Sambandet betesekonomi och gemensamma allmänningar är på ett plan förvånande. Kollektiva betesresurser var ju själva utgångspunkten för Hardings teori om allmänningens tragedi: när betet var öppet för alla drevs utmarken mot ekologisk katastrof. Utbredningen av ljunghedarna i Halland eller "svältorna" i gränslandet mellan Älvsborg och Skaraborg har ibland tecknats på detta sätt.⁷⁶ Så borde inte betesregionerna i väst och norr i stället gått i bräschen i skiftet för att skapa institutioner för en mer hållbar exploatering?

Problemet var att betesmarker var dyra att privatisera. Kreatur känner inga gränser. De går dit gräset växer frodigast. Ett effektivt utmarkskifte krävde därför hägnader på de nya gränserna, vilket var ytterst kapitalkrävande. Denna kostnad var särskilt betungande inom den västra utmarksregimen där det just genom den intensiva betesekonomin rådde brist på hägnadsvirke. Därmed tangerar vi den andra klassiska teorin på området, Marx "ursprungliga kapitalackumulation". Att de brittiska godsägarna valde att satsa på privata betesmarker hängde samman med att de kontrollerade stora arealer mark. Drevs de forna landborna bort från ägora, kunde fåren beta fritt över enorma områden. För bönderna var däremot stora öppna allmänningar enda möjligheten att åstadkomma en motsvarande storskalighet och hålla nere hägnadskostnaderna.

I jämförelse är virkestillgångar enkla att privatisera. Här krävs inga hägnader, det räcker med en rågång. Ett vanligt mönster vid svenska skogsskiften tycks ha varit att det var just trädresurserna som delades upp, medan betet fortgick utan hänsyn till de nya gränserna.⁷⁷

Samtidigt var just virke svårare att administrera kollektivt. Det var en sak så länge det användes till husbehov. Men så fort virket förvandlades till en handelsvara, direkt eller som träkol, fick varje träd i skogen ett

75. Mats Morell, "Kosthållets utveckling", i Bengt M. P. Larsson, Mats Morell & Janken Myrdal (red), *Agrarhistoria* (Stockholm 1997) s. 219–221; Lennart Andersson Palm, "Efterblivenhet eller rationell tidsanvändning: Frågor kring det västsvenska ensädet", i Lennart Andersson Palm, Carl-Johan Gadd & Lars Nyström (red), *Ett föränderligt agrarsamhälle: Västsverige i jämförande belysning* (Göteborg 1998).

76. Se t.ex. Carl Malmström, "Landskapsbildens förändringar i Halland under de senaste 300 åren", i Jerker Rosén, *Hallands historia II: Från freden i Brömsebro till våra dagar* (Halmstad 1959) s. 587–613, särskilt s. 593; Carl Adolph Agardh, *Försök till en statsekonomisk statistik över Sverige, första delen, andra häftet* (Karlstad 1853) s. 188–189.

77. Hallberg (2013) s. 61–63, 68–69; Granér (2002) s. 234–235. Gadd (2000) s. 272.

penningvärde, vilket lyfte de potentiella problemen med allmänningens tragedi till nya nivåer. I lövskogsområden kunde man säkra en snabb återväxt genom stubbskottsbruk. I Mellansveriges barrskogsbälte tog det däremot decennier innan resurserna återstälts.

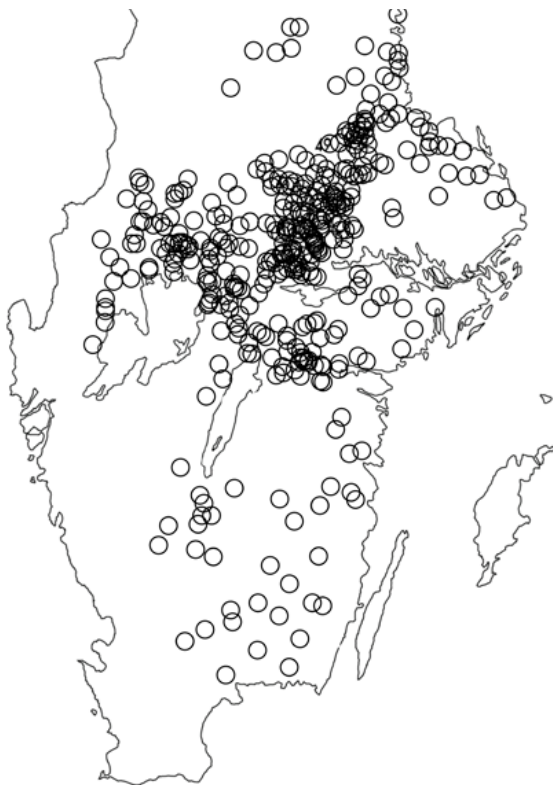
Mot denna bakgrund kan det knappast förvåna att Bergslagen tillhör de områden där allmänningarna privatiserades tidigast. Samtidigt kan påminnas om att den svenska järnframställningen bedrevs i ett geografiskt stort område. Eftersom det var svårt att frakta träkol långa sträckor – den skakade sönder – så förlades järnbruk där skogstillgångarna var stora, och så fraktades i stället tackjärnet dit. Järnbruksområdet i Sverige sammanfaller frapperande väl med gränsen mellan byöverskridande och byenskind utmark år 1750, se karta 6 och 7.

Kontrasten mellan betes- och virkesbaserade utmarksekonomier illustreras också av öarna i Östersjön. Allvarets betesvidder förblev in på 1800-talet oskiftade. På Gotland, som utifrån sitt läge i Östersjön tidigt utvecklade en omfattande virkesexport, var däremot utmarkerna redan före skiftesepoken uppdelade mellan gårdarna.⁷⁸

Inlandsbältet från Dalarna och norrut erbjuder ytterligare belysning till problematiken. I flera arbeten har Jesper Larsson visat på boskapskötselns växande betydelse i norra Sverige under 1500–1800-talen; en expansion som enligt forskaren baserades på utmarken som resurs.⁷⁹ Ett inslag i denna utveckling var även övergången till rennomadism. Här finner vi intressant nog en motsatt utvecklingslogik jämfört med resten av landet. Under 1600-talet hade samefamiljerna egna marker, lappskafteland, vilka också erkändes av staten. Detta system bröts successivt ned av nybyggarnas expansion, statens växande anspråk som markägare och renskötselns behov av betesområden över hela flyttkedjan, från sommarlanden i fjällen till vinterbetet i skogslandet. Härigenom skedde en övergång till en allmänningbaserad renskötarekonomi, där samebyarna tillerkändes kollektiva betesrättigheter över vidsträckta områden, samti-

78. Se Johannes Daun & Johan Gardelin, "Gotländska bondeherrgårdar", i Johannes Daun & Christer Ahlberger (red.), *Bondeherrgårdar: Den nyrika bondeklassens gårdar 1750–1850* (Lund 2018) s. 104–105 och där angiven litteratur.

79. Jesper Larsson, *Fäbodväsendet 1550–1920: Ett centralt element i Nordsveriges jordbruksystem* (Uppsala 2009); Jesper Larsson, "The Importance of Commons in an Integrated Peasant Economy in Early Modern Northern Scandinavia", i Aleksander Panjek, Jesper Larsson & Luca Mocarelli (red.), *Integrated Peasant Economy in a Comparative Perspective* (Primorska 2017) s. 117–136.

KARTA 7. Stångjärnbrukens lokalisering cirka 1750

Källa: Jan af Geijerstam & Marie Nisser (red.), *Swedish Mining and Metalworking: Past and present* (Stockholm 2011) s. 57.

digt som stat och nybyggare tog över markägande och timmer.⁸⁰ Gränsdragningen har inte varit glasklar. Dagens konflikter kring mark och resurser i norr utgör en del i en flera hundra år lång process kring hur gränser dras i skog och mark.

80. Lennart Lundmark har i flera verk studerat markfrågorna i norr, se *Stulet land: Svensk makt på samisk mark* (Stockholm 2008). I kontrast betonar Jesper Larsson & Eva Lotta Päiviö Sjaunja, "Early Modern Reindeer Husbandry, Sami Economy and Grazing Rights", *International Journal of the Commons* 14:1 (2020) s. 91–107 den storskaliga renskötselns roll i nedbrytningen av den äldre egendomsregimen.

Den ursprungliga kapitalackumuleringen på svensk botten?

En utgångspunkt för denna studie är att det tidigmoderna Sverige till stor del måste förstås som en utmarksekonomi. Det gäller från renbeteslanderna upp mot fjällkanten, över Norrlands fåbodsbalte, in i Bergslagens arkipelag av gruvor, hyttor och stångjärnsbruk och vidare över Smålands hagmarker och Västsveriges ljunghedar. Forskningen kring skiftena har däremot haft fokus på inägorna. Macleans enskiftesplan över Svaneholm år 1785 har präntats in som utgångspunkt och sinnebild av skiftesförloppet. Men kanske är skogsdelningen mellan bergsmännen i Norberg 1704 en lika innehållsbärande startbild av den svenska skiftesrörelsen?

Flyttas fokus från in- till utägor förlängs skiftesförloppet och får en tidigare kronologisk tyngdpunkt. Faktum är att en gräns redan var på plats när hyttägarna i Norberg skiftade skogen 1704, nämligen den gentemot intilliggande byar. Dyliga gränser fanns som vi sett i stora delar av Sverige redan före de klassiska skiftesreformerna. I vissa fall var de säkert av gammalt, sedvanerättsligt ursprung. I andra fall kan de som i Granérs undersökning tagit form successivt i en lokal institutionell anpassning till förändrade nyttjandeförhållanden. Samtidigt förtjänar också de storskaliga inslagen i gränsverkets framväxt att lyftas fram.

En startpunkt för det svenska skiftesverket blir då statens ansträngningar att materialisera sina anspråk i landets allmänningar. Det är en process som inleds med Gustav I. Den får ytterligare kraft under stormaktstiden och med Karl XI:s skogskommissioner. Samtidigt bidrog staten till en högst strategisk form av privatisering när de nyvunna domänerna överläts för exploatering som rekognitionsskogar. Härigenom erbjöds bruksverken geografiskt expansionsutrymme. I tid är förloppet nära nog parallellt med Marx och Mores klassiska exempel, när de engelska godsägarna förvandlade allmänningar till inhägnade fårbeten.

För snart 90 år sedan identifierade Per Nyström Gustav I:s avelsgårdsprojekt som den svenska kapitalismen vaggas.⁸¹ Tesen känns i dag lite ansträngd. Flyttar vi över idén till skogen och malmen får den bättre bäring. Gustav I:s statliga järnbruk blev visserligen ingen framgång. Men tillsammans med den massiva exproprieringen av allmänningsskog blev de ändå en startpunkt för den senare stångjärnsexplosionen.⁸²

81. Per Nyström, "Avelsgårdsprojektet 1555–56", *Scandia* 9:2 (1936) s. 228–256.

82. Kring de statliga bergsbruken under 1500-talet, se Lennart Hedberg, *Företagarfursten och framväxten av den starka staten: Hertig Karls resursexploatering i Närke 1581–1602* (Örebro 1995).

Utifrån denna historiska botten kan vi teckna de långa linjerna i utmärkningarnas privatisering. Tre nyckelperioder framträder. Den första sträcker sig från Gustav I:s 1500-tal fram till sekelskiftet 1800. Det är nu Bergslagsskogarna förs in i fastighetssystemet. Nästa period sträcker sig i grova drag från 1750 och hundra år framåt i tiden när allmanningarna i västra Sveriges styckas upp i ägodelter. Sista fasen utgörs av Dalarna och Norrlands skogsskiftet och avvittringar. Då rör vi oss fram mot 1800-tallets andra hälft. Det krävs ingen större fantasi för att foga samman periodiseringen med grundfaserna i Sveriges regionala tillväxthistoria. Från år 1600 till cirka 1750 drev bergslagsjärnet landets ekonomi; sedan flyttades tillväxtloket till det agrara väst – innan Norrland med sina virkestillgångar i skarven mellan den agrara och industriella revolutionen förvandlades till det stora "framtidlandet". Är detta i själva verket den "ursprungliga kapitalackumulationen" på svensk botten?

På ett plan är svaret givet. Fastighetsbeståndet utgör bulken i ett lands kapitalstock. Men för att mark ska förvandlas till kapital måste den försees med geografiska och institutionella rågångar, så att den kan användas fritt av ägaren, bli föremål för investeringar samt för att den ska kunna säljas, användas som säkerhet eller arrenderas ut. Denna process är som Hernando de Soto uttryckt det själva kärnan i "kapitalets mysterium".⁸³ De oskiftade allmanningarna representerade enorma värden. När de efter en uppdelning kunde användas för att producera järn, ull, havre eller virke släpptes slumrande produktivkrafter fria. Förmögenheter skapades som med fastigheterna som grund sedan kunde investeras i ytterligare projekt. Nog är väl detta en ursprunglig kapitalackumulation!

Men hos Marx gavs förloppet ett skarpare mått av social svärta. Inte bara marken kunde exploateras på ett nytt sätt när allmanningarna skiftades utan också människorna. När godsägarna förseglade utjordarna med hägnader drev de också bort en befolkning som tidigare använt resurserna där för sitt uppehälle. Berövade på tillträde till marken måste de i stället sälja sig styckvis på marknaden. Marx tecknade skiftesförloppet i termer av expropriering – motsvarande begrepp i dag är väl snarare "land grabbing", markrov. Perspektivet har fått stort genomslag i studiet av det som tidigare kallades tredje världen, där stora multinationella

83. Hernando de Soto, *The Mystery of Capital: Why Capitalism Triumphs in the West and Fails Everywhere Else* (New York 2000).

bolag, ofta genom avtal med lokala regeringar, tagit kontroll över skogar och jordbruksmark.⁸⁴

Utän tvekan finns paralleller till hur den tidigmoderna svenska staten lade beslag på allmänningar som ställdes till brukskapitalets förfogande som rekognitionsskogar. Jämfört med Storbritannien fanns i Sverige en enorm tillgång på utmarker, vilket gjorde att det fanns plats för såväl bruk som själväggande bönder. Inte desto mindre innebar förloppet att tidigare brukare i vissa fall kördes bort, inte minst de skogsfinnar som under 1500-talet påbörjat skogsviddernas kolonisering. Genom kunglig förordning 29 augusti 1664 beslutades att finska bosättningar som ”befinnes Landet och Bergswercken mera hinderligt än beforderligt” skulle utrivas och avskaffas. Svedjor och säd kunde därvidlag tas i beslag; den som byggde upp bosättningen igen fångslas; hans byggning uppbrännas etcetera.⁸⁵ Över tid underordnades skogsfinnarna i stället som kolare under bruken. Också skatteköpen i Bergslagsbältet innebar ofta att bruken tog kontroll över bondejord, varvid de tidigare brukarna i vissa fall tvingades från markerna.⁸⁶ Men som helhet leder det fel att teckna bergsnäringsens expansion i termer av bortdrivning och ödeläggelse.⁸⁷ Bruken var i behov av en bondebefolkning i grannskapet. Den viktigaste formen av expropriering var det kolningstvång som i

84. Saturnino M. Borrás Jr & Jennifer C. Franco, "Global Land Grabbing and Political Reactions 'From Below'", *Third World Quarterly* 34:9 (2013) s. 1723–1747; Saturnino M. Borrás Jr., Ruth Hall, Ian Scoones, Ben White & Wendy Wolford, "Towards a better understanding of global land grabbing: an editorial introduction", *The Journal of Peasant Studies* (temanummer om land grabbing) 38:2 (2011) s. 209–216.

85. *Kongl. m.tz til Swerige Ordningh och Stadga, om Skogarne i Rijket, huru the här efter skola blifwa aff äganderne och andra brukade, och i acht tagne. Giordt och förbättrat på Rijkzdagen i Stockholm som höltz år 1664*. Digitaliserad hos Umeå universitetsbibliotek <<https://digital.ub.umu.se/node/357119?fulltext-query=>>>, 29/10 2020.

86. Per Jonsson, *Finntorparna i Mången: Jord, människor och rättsuppfattning i förproletär bergslagsmiljö* (Lund 1989). Skatteköpen innebar att kronojord försälldes från staten och blev privatägd. Från 1731 gavs bruken förköpsrätt vid dessa försäljningar. Se Göran Rydeberg, *Skatteköpen i Örebro län 1701–1809* (Uppsala 1985) s. 50; Per-Arne Karlsson, *Järnbruken och ståndssamhället: Institutionell och attitydmässig konflikt under Sveriges tidiga industrialisering 1700–1770* (Stockholm 1990) kap V; samt diskussionen i Winberg (1996) s. 11–13. Markkonflikter i anslutning till bergsbrukets expansion berörs även i Maths Isacson, *Ekonomisk tillväxt och social differentiering 1680–1860: Bondeklassen i By socken, Kopparbergs län*, (Uppsala 1979); samt Maria Ågren, *Jord och gäld: Social skiktning och rättslig konflikt i södra Dalarna ca 1650–1850* (Uppsala 1992).

87. Värt att lyfta fram är hur staten under 1600- och 1700-talen värnade bergsmännens (bönder med rätt och skyldighet att producera tackjärn) jordrättigheter. Se Maria Sjöberg, *Järn och jord: Bergsmän på 1700-talet* (Stockholm 1993).

praktiken gjorde även skattebönder skattskyldiga under bruken och begränsade deras direktkontakt med marknaden.⁸⁸

För 1970-talets forskargeneration låg det också nära till hands att närma sig de norrländska avvittringarna och sågverksindustrins framväxt utifrån en marxistisk förståelse av markfrågan.⁸⁹ Också "Baggböleriet" blir då en motsvarighet till "fåren som äter människor". Även om föreställningen om hur bolagen lurade skogen av bönderna utan tvekan är överdriven är det också en bild som bitit sig in det allmänna historiemedvetandet.⁹⁰

Under senare decennier har dock andra tolkningar trätt i förgrunden. Den agrara revolutionen har porträtterats som en process underifrån, driven av en framåtskridande hemmansägareklass. Grundskatternas frysning, bönders köp av krono- och frälsejord, samt även skiftena är centrala element i detta narrativ.⁹¹ Intressant nog inleddes perspektivskiftet av marxistiska forskare som, skulle man kunna säga, upptäckte bondebrukets entreprenöriella potential.⁹² Sverige framstår då som en kontrast till det engelska fallet: en exemplifiering av Robert Allens "lost yeoman path" i brittisk agrarhistoria.⁹³

Denna historieskrivning utgår från ett inägoperspektiv. Anläggs i stället ett utmarksperspektiv är den svenska bondeklassens historiska seger mindre självklar. Ovan tecknas bilden av tre regionala skiftesfaser: i Bergslagen, Västsverige och avvittringsnorrland. I två av dessa har bönderna till stor del förlorat kontrollen över markerna. Bergslagens skogar

88. Två regleringar var centrala: Att böndernas skatt till staten erlades som kollevaranser, vilka anslogs till specifika bruk, samt att bruken fick lokal ensamrätt till kolinköp till reglerade priser. Se Karlsson (1990) särskilt kap II:1.

89. Se t.ex. Mats Rolén, *Skogsbygd i omvandling* (Uppsala 1979). Bolagen köpte som regel avverkningsrätter fram till ca 1875 då köp av hemman blev vanliga. Kampen om skogsresurser mellan bolag och bönder framträder i Maths Isacson & Bo Persson "Skogen och lagen – Identitet och kollektivt handlande i skogsbygden 1820–1930", i Eva Blomberg, Björn Horgby & Lars Kvarnström (red.), *Makt och moral: En vänbok till och med Klas Åmark* (Linköping 1998).

90. Här kan refereras till Bengt Bratts *Träpatronerna* som visades i SVT två säsonger 1984 och 1988 samt Sara Lidmans romanserie *Jernbanesviten* (1977–1985) som båda tecknar storbolagens kolonisering av Norrland.

91. Se vidare Lars Nyström & Erik Hallberg, "Two parallel systems: The political economy of enclosures and open fields on the plains of Västergötland, Western Sweden, 1805–65", *Historia agrarian* 76 (2018) s. 85–122, diskussion s. 90–91.

92. Herlitz (1974); Gadd (1983); Pablo Wiking-Faria, "Dalabönder uppfann järnplögen", *Dalarnas hembygdsbok* 51 s. 23–72 (1981). Se vidare Winberg (1996); Svensson (2001); Wiking-Faria (2009).

93. Robert Allen, *Enclosure and the Yeoman: The Agricultural Development of the South Midlands 1450–1850* (Oxford 1992).

ägs i dag mestadels av Stora Enso och Sveaskog. Det senare skogsinnehavet är vad som blivit kvar av 1600-talets statliga markrov; det tidigare går tillbaka på rekognitions- eller bondeskogar som kommit i brukens och senare bolagens händer. Norrland delas mellan Sveaskog, Holmen och SCA; lappmarken förvaltas av statens fastighetsverk. Medan inägorna sedan 1700-talet övergått från krona och adel till bönderna så har utmarken genom skifteshistorien mestadels vandrat den andra vägen, från bönder till krona, bruk och skogsbolag. Bara i hemmansägare-Sveriges kärnområde i sydväst är den alltjämt i böndernas händer.

Mot denna bakgrund kan det finnas skäl att återvända till Hallbergs Dalsland och till den majkväll år 1781 då Carl von Quanten med bössan i hand försvarade sin nyutstakade gräns i Flåmosseskogen mot böndernas intrång. I samtidens perspektiv var det inte självklart att den storskaliga fårskötseln han sökte implementera skulle bli en historisk återvändsgränd. Man kan leka med tanken om vad som hänt om näringen hade fått luft under vingarna och trycket från schäferierna vuxit mot västra Sveriges ljunghedar och bondeskogar.

Men i historiens ljus var inte bara von Quanten fel ute, utan lika mycket de bönder som försvarade allmänningen mot skiften och hägnader. Den privatisering de till varje pris ville undvika skulle inom loppet av bara ett halvsekel lägga grunden till deras egna sociala och ekonomiska avancemang.

Jämfört med Marx "ursprungliga kapitalackumulation" visar det svenska fallet på både skillnader och paralleller. Skiftet förlöste slumrande produktivkrafter och släppte loss en skenande social polarisering. Men det tömde inte utmarkerna på folk. Bara i undantagsfall fördrevs en tidigare befolkning från marken. Tvärtom stimulerade skiftena uppkomsten av nya bosättningar genom att öka efterfrågan på arbetskraft inom nyodlar-, kolar-, och avverkarsamhället. I Bergslagen och Norrland skördade brukspatroner och skogsbolag frukterna av den växande befolkningens arbete. Flåmosseskogens torp och backstugor drog i stället hemmansägarna nytta av. Några lyckades till och med svinga upp sig till "havrepatroner" och inrätta sig på forna adellsäten i trakten, så småningom också på självaste Carl von Quantens säteri.⁹⁴

94. Se Marie Odenbring Widmark & Erik Hallberg, "Havregårdar: Böndernas frammarsch på Dal under 1800-talets havreepok", i Daun & Ahlberger (2018) s. 21–54.

The primitive accumulation of capital in Sweden? A pilot study of boundaries in forests and wastes 1600–1900

The privatization of the commons has been widely discussed internationally. For Marx, the process constituted “the primitive accumulation of capital” that drove people to the factories. For Hardin, the commons were the epitome of how the lack of individual ownership results in overexploitation and collapse, the “tragedy of the commons”. In Swedish rural history, however, the privatization of the commons has hardly been examined at all.

This pilot study attempts an overview of the enclosure of the commons between 1600 and 1900 based on cadastral maps. The source material includes approximately 4 000 maps from 423 parishes, mostly in the southern and central parts of the country.

The study shows how the property formation of the commons throughout the early modern and modern era functioned as a prime mover in the country’s economic modernization: during the expansion of mining in eastern and central Sweden in the 17th and 18th centuries; during the development of agriculture in the agrarian regions of western Sweden after 1750; and during the growth of the lumber industry in Northern Sweden during the second half of the 19th century. The study also establishes the dual role of the state in the process. On the one hand, the state promoted enclosures and privatization through radical legislation. On the other hand, ever since the Middle ages the state made claims of its own on common resources.

On a theoretical level, the article discusses property rights and their social and economic significance. The development analysed in this study differs from Marx’s classical trajectory. Enclosure in Sweden hardly pushed people away, but was rather a pull factor as a greater workforce was needed to exploit the resources of former commons. Still, we argue that the enclosures of the commons in Sweden could be understood as a primitive accumulation of capital. As dormant economic resources were freed up, opportunities in mining, forestry and agriculture grew. Just as in the English case described by Marx, rampant social polarization ensued.

Keywords: commons, property rights, enclosure, land grabbing, proletarianization, regional economic growth, primitive accumulation of capital, tragedy of the commons